

Introduction and Analysis of Lithographic Copy's Colophon in Naserid Era in Epic and Religious Literature (Available in Astan Quds Razavi Library)

Mahtab sheibany

MA in information science and epistemology, research expert and cataloger of manuscripts and lithographs at the Manuscript Center, Astan Quds Razavi Library, Iran¹

Dr. Afshin Mousavi Chalek

Associate Professor, Department of Information Science and Epistemology, Payam Noor University, Tehran, Iran²

Abstract

Objective: A lithographic or a manuscript copy is interesting from two points of view: The bibliographic point of view, which focuses on the content and its author, and the other is the codicological point of view, which focuses on the appearance and physical quality. In the general structure of a copy, the part that includes this type of important information is called "colophon". Astan Quds Razavi library has the richest lithography repository with 54,530 copies. The statistical population includes 16371 lithographic copies focusing on "epic and religious literature" between 1264 -1310 AH /1847-1892 AD. 4,500 copies are in Persian, and among these, 53 copies that are older and more refined and their colophon contain more contents or have been reprinted many times, were selected to comparative analysis and review.

Research method/approach: The research method is descriptive-analytical using the documentary-library method and the materials collection has been done through library sources and written works observation. Then, the important information indicators in colophons have been studied and compared based on the research questions in multiple copies.

Findings and conclusions: The findings showed that most of the colophons in the mentioned era are compound, because they contain all the main components and provide complete information. In addition, the multi-volume editions each have a separate colophon. Therefore, in writing descriptive lists of lithographic and manuscript copies, it is necessary that all the colophon phrases are rewritten and quoted, or the original colophon is presented in the form of a photo in the digital catalogs, because usually catalogers have given up on bringing the entire colophon phrases. The colophon number of Arabic and Persian manuscripts and lithographs is countless. Therefore, it is necessary for each library to research its own colophons separately. Examining the inscription date of selected copies in "epic and religious literature" revealed that the frequency of these copies' inscription was the highest number (477 copies) in the last decade of the Naserid era (1301-1310 AH/ 1883-1892 AD).

Keywords: lithography, colophon, epic literature, Qajar era, Astan Quds Razavi library.

1. Email: mahtabsheibany@gmail.com, ORCID: 0009-0000-6628-2088

2. Email: Af.mousavi@pnu.ac.ir, ORCID: 0000-0002-5614-1334

معرفی و تحلیل ترقیمه‌های نسخ چاپ سنگی در عصر ناصری با موضوع ادبیات حماسی و مذهبی

(موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی)

مهتاب شیبانی

کارشناس ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی، کارشناس پژوهش نسخ خطی و چاپ سنگی، سازمان کتابخانه‌ها،
موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، ایران^۱

افشین موسوی چاک

دانشیار، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران^۲

چکیده

هدف: یک نسخه چاپ سنگی یا خطی از دو دیدگاه مورد توجه است، یکی دیدگاه کتاب‌شناسانه که متوجه مضمون کتاب و مؤلف آن است و دیگری دیدگاه نسخه‌شناسانه که متوجه کیفیت ظاهری و فیزیکی نسخه است. در ساختار کلی یک نسخه، قسمتی که این نوع اطلاعات مهم را در بردارد، در اصطلاح نسخه‌شناسی «ترقیمه» یا «انجامه» نام‌گرفته است. کتابخانه آستان قدس رضوی با تعداد ۵۴۵۳۰ نسخه، دارای غنی‌ترین مخزن چاپ سنگی است. جامعه آماری پژوهش حاضر شامل تعداد ۱۶۳۷۱ نسخه چاپ سنگی با محوریت موضوع «ادبیات حماسی و مذهبی» بین سال‌های ۱۲۶۴ق تا ۱۳۱۰ق است که ۴۵۰۰ نسخه آن به زبان فارسی و از این میان، تعداد ۵۳ نسخه که قدمت و نفاست بیشتری داشته و ترقیمه آن‌ها، حاوی مندرجات کامل‌تری بوده و یا بارها تجدید چاپ شده‌اند، برگزیده شد و مورد تحلیل و بررسی تطبیقی قرار گرفته است.

روش/ رویکرد پژوهش: روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی با استفاده از شیوه اسنادی-کتابخانه‌ای است و گردآوری مطالب از طریق منابع کتابخانه‌ای و مشاهده آثار مکتوب صورت پذیرفته، سپس شاخص‌های مهم اطلاعاتی مطرح‌شده در مندرجات ترقیمه‌ها بر اساس سؤالات پژوهش در نسخه‌های متعدد، مورد مطالعه و بررسی تطبیقی قرار گرفته است.

۱. رایانامه: mahtabsheibany@gmail.com؛ شناسه پژوهشگر: ۲۰۸۸-۶۶۲۸-۰۰۰۰-۰۰۰۹

۲. رایانامه: Af.mousavi@pnu.ac.ir؛ شناسه پژوهشگر: ۱۳۳۴-۵۶۱۴-۰۰۰۰-۰۰۰۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱/۲۹

یافته‌ها و نتایج: یافته‌ها نشان داد که اغلب ترقیمه‌های دوره مذکور از نوع مرکب هستند، چراکه حاوی تمامی اجزاء اصلی هستند و اطلاعات کاملی ارائه می‌دهند. علاوه بر آن، نسخه‌های چند جلدی هر یک ترقیمه جداگانه‌ای دارند. بنابراین، ضروری است امروزه در نگارش فهرست‌های توصیفی نسخ چاپ سنگی و خطی، همه عبارات ترقیمه بازنویسی و نقل شود و یا اصل ترقیمه به صورت عکسی در فهرست‌های دیجیتال عرضه شود، چراکه معمولاً فهرست‌نگاران از آوردن سراسر عبارات ترقیمه صرف نظر کرده‌اند. تعداد انجامه‌های خطی و چاپ سنگی عربی و فارسی لاتعد و لاتحصی است. بنابراین، سزاوار است هر کتابخانه نسخه‌دار، جداگانه درباره انجامه‌های خود به تحقیق بپردازد. بررسی تاریخ کتابت نسخه‌های برگزیده در حوزه موضوعی «ادبیات حماسی و مذهبی» مشخص کرد که فراوانی کتابت این نسخه‌ها در دهه آخر دوره ناصری (۱۳۱۰-۱۳۰۱ق)، بیشترین تعداد (۴۷۷ نسخه) بوده است.

کلیدواژه‌ها: چاپ سنگی، ترقیمه، ادبیات حماسی، دوره قاجار، کتابخانه آستان قدس رضوی

مقدمه

چاپ سنگی یا لیتوگرافی^۱ از آخرین شیوه‌های هنر ایرانی متداول در دوره قاجار است و گسترش آن مجموعه متعدد آثاری را فراهم آورد (جباری و مراثی، ۱۳۹۲: ص ۵۸). چاپ سنگی نوعی چاپ بوده که در آن به جای حروف یا ابزارهای کنده‌کاری بر لوحه‌های فلزی، از سنگ مرمر (کربنات کلسیم) استفاده می‌شده و بر اساس خاصیت مخلوط نشدن و دفع متقابل آب و روغن صورت می‌گرفته است. در این روش، تصویر یا نوشته را برعکس با مداد چرب بر روی سنگ می‌نوشتند. در ۱۸۳۶م، گادفری انگلمان^۲ لیتوگرافی رنگی (کرومولیتوگرافی^۳) خود را عرضه داشت و این اولین لیتوگرافی چندرنگی بود که هنرمند هر یک از رنگ‌ها را در روی سنگ جداگانه‌ای رسم می‌کرد و برای یک تصویر تا بیست تکه سنگ به کار می‌برد (دمیرچی، ۱۳۸۴: ص ۱۶). اولین ماشین چاپ لیتوگرافی، در ۱۸۵۲م در دسترس قرار گرفت و ماشین‌های بسترپهن (صفحه تخت) که مخصوصاً برای لیتوگرافی طراحی شده بود، در دهه ۱۸۷۰م به بازار آمد ربع آخر قرن نوزدهم میلادی شاهد پلاک‌های روی و آلومینیوم (زینگ) بودیم که جایگزین پلاک‌های سنگی می‌شد (همان: ص ۱۷). چاپ سنگی نخستین بار توسط آلویس زنفلدر^۴ (۱۸۳۴-۱۷۷۱م)، نمایشنامه‌نویس اهل پراگ و مقیم مونیخ، در ۱۷۹۶م/۱۲۱۷ق اختراع شد.

در ایران چاپ سنگی را برای نخستین بار میرزا صالح شیرازی در تبریز راه‌اندازی کرد. میرزا صالح که از سوی دولت ایران برای فراگیری هنرهای جدید به اروپا رفته بود، در بازگشت یک دستگاه چاپ سنگی با خود به تبریز آورد که آن را در ۱۲۵۰ق راه انداخت و هنر نقاشی این کتب نیز در دوره قاجار شکل گرفت. تا اواخر دوره قاجار، هر چه در ایران چاپ می‌شد به روش چاپ سنگی بود. نظر به این‌که کتاب‌های چاپ سنگی حاصل دوره انتقال از نسخ خطی به نسخه چاپی محسوب می‌شود و از ذخایر گران‌بهای این مرز و بوم و حاوی معارف بزرگان ما در موضوعات مختلف محسوب می‌شوند، این کتاب‌ها دارای ارزش‌های فراوان تاریخی، علمی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی هستند (آراسته، ۱۳۸۸: ص ۱). نخستین کتاب چاپ سنگی در ایران قرآن مجید چاپ دارالطباعة دارالسلطنه تبریز در ۱۲۴۹-۱۲۴۸ق است که کاتب این اثر محمدحسین تبریزی است (بوذری، ۱۳۹۴: ص ۱۶۱). قدیمی‌ترین نسخه چاپ سنگی انجامه دار موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی که در ۱۲۹۹ش اهداء شده است، قرآن شماره ۵۲۳۳۴ است که توسط محمدحسین بن محمد تبریزی در دوره فتحعلی شاه قاجار به امر عباس میرزا ولیعهد و توسط محمد صالح بن حاجی باقر شیرازی در چاپخانه‌ای که از قرار معلوم از روسیه به تبریز منتقل شده بود، برای تیمم و تبرک به عنوان اولین قرآن چاپ سنگی ایران در ۱۲۴۹ق، به زیور طبع آراسته شد و نسخه‌ای از آن نیز در کتابخانه مجلس محفوظ است. نسخه قدیمی دیگر *زاد المعاد* از همین کاتب است که در ۱۲۵۱ق به چاپ رسیده است. دوره ناصری عصر طلایی چاپ سنگی در ایران بود و نخستین کتاب ادبیات که به صورت رسمی در ایران منتشر شد *خمسه نظامی* بود که در ۱۲۶۴ق (نخستین سال حکومت ناصرالدین شاه) به چاپ رسید (مارزلف، ۱۳۹۰: ص ۴۳).

چاپ سنگی به مدت ۷۰ سال حاکم بلامنازع چاپ در ایران بوده و بعد از آن نیز تا پایان دوره قاجاریه (که نوع رایج چاپ در این دوره بوده) ادامه داشته است (دبیری، ۱۳۸۴: ص ۶۶-۵۹). در این مدت کتب نفیس و ارزشمندی به این

1. Lithography
3. Chromolithographie

2. Gadfroy Englman
4. Alloys Senfelder

روش پیرایه اختتام پوشیده و چاپ شده، اما با توجه به گذشت زمان و توسعه فناوری‌های نوین رو به فراموشی سپرده شده است. کتابخانه آستان قدس رضوی به عنوان یکی از کتابخانه‌های بزرگ ایران، مجموعه گران‌بهایی از کتب چاپ سنگی چاپ شده در ایران، هند، عراق، افغانستان، پاکستان و مصر را در خود جای داده است که در طول سالیان گذشته توسط افراد خیر و واقفان اهدا گردیده است (آزاسته، ۱۳۸۸: ص ۱). با وجود منحصر به فرد بودن نسخه‌ها، این مجموعه کماکان ناشناخته باقی مانده و تحقیقات درخور توجهی روی آن صورت نگرفته است. از آنجایی که پژوهش در مورد کلیه کتب چاپ سنگی و بررسی تک تک نسخه‌ها کاری دشوار و زمان‌بر است و نیز اطلاعات نسبتاً کاملی در مورد ترقیمه‌های این نسخ در دست نیست، چراکه تاکنون تحقیق جامعی در مورد آن صورت نگرفته، قاعدتاً پژوهشی پیرامون معرفی و تحلیل ویژگی‌های کتابشناسی و نسخه‌شناسی ترقیمه‌ها در عصر ناصری با محوریت موضوع ادبیات حماسی و مذهبی که تعداد ۱۶۳۷۱ نسخه عربی و فارسی است و ۴۵۰۰ نسخه آن به زبان فارسی است، می‌تواند گام مهمی در جهت شناخت دقیق‌تر آن‌ها بردارد.

منابع چاپ سنگی با منابع خطی اشتراکات بسیار زیادی دارند و از جهات مختلفی ارزشمند هستند. دو دلیل مهم ارزشمند بودن کتب سنگی عبارت است از: ۱. قدمت: مسئله مهم در مورد نسخه‌های چاپ سنگی شناسایی و تعیین قدمت آن‌هاست به ویژه اگر از هنرهای مثل خوشنویسی، تذهیب، تجلید، نقاشی و غیره در زیباسازی آن‌ها استفاده شود. ۲. علمی یا تحقیقی بودن: یعنی اگر منتشر شود، زمینه تحقیق در موضوعاتی چون مطالعات متنی و مانند آن را فراهم می‌کند یا می‌تواند در تکمیل سایر کتب یا نسخ مؤثر و یا حاوی اطلاعاتی درباره میراث فرهنگی اسلام و ایران باشد.

نسخه‌شناسان، اصطلاح «ترقیمه» یا «انجامه» را برای قسمتی از نسخه که حاوی اطلاعاتی نظیر نسخه را چه کسی، در چه تاریخی و کجا کتابت کرده است قرار داده‌اند و روی اصطلاحات مختلفی نظیر «تام»، «تتمه»، «تمت»، «خاتمه»، «ختم‌الکتاب»، «ختم‌الکتابه» اتفاق نظر دارند (نوشاهی، ۱۳۸۷: ص ۸۱). هندی‌ها اصطلاح «خاتمه الطبع» را برای عبارت پایانی کتاب‌هایی که به طور سنگی چاپ می‌شد استعمال کرده‌اند (افشار، ۱۳۸۱: ص ۱۰۰-۳۹). در شبه قاره نیز اصطلاح «ترقیمه» استفاده می‌شود (نوشاهی، ۱۳۸۷: ص ۸۱). ترقیمه از واژه‌های عربی تبار بازساخته فارسی‌زبانان است که در حوزه کتابت و نسخه‌نویسی با دیگر مشتقات آن مانند رقم (خط، نوشته)، راقم و رقم زدن (کاتب، محور) رواج داشته است. این اصطلاح معادل «ختم‌الکتاب» در زبان عربی و «کلوفون» در زبان انگلیسی است (ناشناس، ۱۳۸۱: ۱۲۴). انجامه عمده‌ترین جای نسخه است که کاتب می‌توانسته خود را بشناساند و سندی نسبت به احوال نسخه‌پردازی‌اش در روزگاران بر جای بگذارد تا از آنجا آیندگان پی به زمان کتابت و اطلاعات دیگری نسبت به نسخه ببرند. به عبارت دیگر، آنچه را امروز مؤلف یا کوشش‌ور در «مقدمه» می‌گوید، کاتب در «انجامه» می‌آورده است (افشار، ۱۳۸۱: ۱۰۰-۳۹). ترقیمه‌ها به واقع شناسنامه‌های نسخه‌های خطی‌اند که از حساس‌ترین مندرجات نسخه‌ها به شمار می‌رود (نوشاهی، ۱۳۸۷: ص ۸۱).

ترقیمه می‌تواند ویژگی‌های جغرافیایی و فرهنگی هر نسخه را نیز بیان نماید و حاوی اطلاعاتی نظیر نوع خط، زبان، تاریخ کتابت، زمان و مکان کتابت، نام و نشان کاتب، قدمت و نفاست، نام مصنف، شارح، محشی و مصحح و غیره باشد که بر ارزش و اعتبار نسخه می‌افزاید. در واقع، درک تفاوت میان نسخه‌ها با بررسی انجامه آن‌ها از سه جنبه مهم صورت می‌پذیرد: ۱. قلمرو جغرافیایی (از حیث تاریخ و فرهنگ ایران)، ۲. قلمرو زبانی (فارسی، عربی، ترکی، اردو، دیگر

گوش‌ها) و ۳. قلمرو مذهبی، فرهنگی و مدنی (برای شناخت کاتب می‌تواند واجد اطلاعات مفید باشد). نسخه‌نویسان، شبکه‌های نسخه‌نویسی و کاتبانی که به کتابت و استنساخ اهتمام داشته‌اند، عاملان انتقال فرهنگ بوده‌اند. مطالعه روی مجموعه کتب سنگی چاپ‌شده در دوره ناصری (۱۳۱۰-۱۲۶۴ق) و تشریح ویژگی‌های کتابشناسی و نسخه‌شناسی انجامه‌ها می‌تواند اطلاعات ارزشمند موجود در این نسخ بازمانده را که هر یک قسمتی از تاریخ حیات نسخه‌ای را در بردارد در اختیار محققان، اندیشمندان، کتابداران، فهرستنگاران و علاقه‌مندان به تاریخ کتابت، صنعت چاپ و نشر آثار قرار دهد. باید توجه داشت که همه نسخه‌ها دارای ترقیمه نیستند و آن تعداد از نسخ که ترقیمه دارند، باید از نظر اصالت ترقیمه آن‌ها مورد تدقیق قرار گیرد (نیری، ۱۳۹۲: ص ۵۲-۲۷). از قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی انجامه‌دار، الابنیه و شرح‌تعرف و هدایه‌المتعلمین مورخ ۴۷۸-۴۴۷ق هستند (افشار، ۱۳۸۱: ص ۱۰۰-۳۹).

سؤالات پژوهش عبات‌اند از: ۱. کتاب‌های چاپ سنگی بین سال‌های (۱۳۱۰-۱۲۶۴ق) موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی به لحاظ اطلاعات نسخه‌شناسی موجود در بخش ترقیمه این کتب چه وضعیتی دارند و اطلاعات مشترک آن‌ها کدام‌اند؟ ۲. کتاب‌های چاپ سنگی بین سال‌های (۱۳۱۰-۱۲۶۴ق) موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی به لحاظ اطلاعات کتابشناسی موجود در بخش ترقیمه این کتب چه وضعیتی دارند و اطلاعات مشترک آن‌ها کدام‌اند؟ ۳. فهرست‌نویسان تا چه میزان موظف‌اند ویژگی‌های ظاهری و مندرجات ترقیمه‌ها را شناسایی کرده و اطلاعات آن‌ها را در شناسنامه‌های این نسخ بیاورند تا در پایگاه‌های اطلاعاتی ذخیره شود؟ (این سؤال در راستای تکمیل شناسنامه کتب ناقص در مقابله با نسخ کامل نیز به ما کمک می‌کند). هدف اصلی این پژوهش معرفی و تحلیل ترقیمه‌های کتب چاپ سنگی انتشاریافته در (۱۳۱۰-۱۲۶۴ق) موجود در مخزن چاپ سنگی کتابخانه آستان قدس رضوی (با رویکرد موضوعی حماسی-مذهبی) است و سعی گردیده تا ضمن گسترش جامعه آماری، تحقیق جامعی بر روی ترقیمه‌ها به لحاظ اطلاعات کتابشناختی و نسخه‌شناسی انجام شود تا به اهداف نهایی زیردست یابیم. ۱. شناخت ویژگی‌ها و اطلاعات مشترک کتابشناسی و نسخه‌شناسی نسخه‌های چاپ سنگی دوره ناصری (۱۳۱۰-۱۲۶۴ق) از دیدگاه تاریخی، جغرافیایی، ظاهری، محتوایی و گرایش موضوعی. ۲. آشنایی با کاتبان، دست‌اندرکاران، بنیان و مطابع چاپ در ایران در دوره مذکور. ۳. شناسایی با نسخ چاپ سنگی مناسب برای ذخیره و بازیابی اطلاعات. ۴. شناسایی بسیاری از نسخه‌های ناشناس و ناقص موجود در کتابخانه و تکمیل اطلاعات فهرست‌نویسی این نسخه‌ها در مقابله با نسخ کامل موجود در مخزن کتابخانه. هزارها هزار نسخه خطی و چاپ سنگی فارسی بی‌تاریخ و بدون ترقیمه در کتابخانه‌ها نگهداری می‌شوند اما قابل مطرح شدن نیستند، پس ما می‌توانیم بگوییم که برای نشان دادن ارزش نسخه و علم نسخه‌شناسی ترقیمه بسیار لازم است (خاتون، ۱۳۸۳: ص ۳۹). اهمیت نسخه‌شناسی انجام نسخه‌های چاپ سنگی در آن است که می‌توان بسیاری از نسخه‌های ناشناس و ناقص را شناسایی نمود (وفادار مرادی، ۱۳۷۹: ص ۶۶-۵۷). ۵. بیان اهمیت درج و ذخیره اطلاعات این منابع ارزشمند تاریخی و فرهنگی توسط فهرست‌نگاران جهت سهولت بازیابی و دسترس‌پذیری.

پیشینه پژوهش

چاپ سنگی در خارج از کشور سابقه‌ای دیرینه دارد، اما از آنجایی که چاپ سنگی در غرب بیشتر برای کارهای گرافیکی مورد استفاده بوده، ویژگی‌های نسخه‌های چاپ سنگی ایران با چاپ سنگی در غرب تفاوت دارد. باین حال، به برخی پژوهش‌های مهم صورت گرفته اشاره خواهد شد. مارزلف (۲۰۰۱) پژوهشگر آلمانی در تحقیق مورد بررسی، به معرفی و بررسی تاریخ نقاشی و صنعت چاپ در ایران و پژوهش‌های انجام گرفته در حوزه کتاب‌های چاپ سنگی پرداخته است. او همچنین به شیوه‌ای نو و دقیق، عناصر اساسی کتاب‌های مصور چاپ سنگی (در زمینه هنری، فرهنگی و فنی) و نیز نقاشان فعال این هنر را به طور مفصل مورد مطالعه قرار داده است و در پایان نیز فهرستی از نام کاتبان، ناشران، چاپخانه‌داران و نیز فهرستی توصیفی از نقاشی‌ها و فهرست کتاب‌های مصور چاپ سنگی ارائه داده است. گاسیک (۱۹۹۶) ۲۶۴ عنوان کتاب چاپ سنگی عربی موجود در کتابخانه اسلامی دانشگاه مگ گیل را مورد بررسی قرار داده است و بدون اینکه اشاره‌ای به روش پژوهش نماید، به این نتیجه رسیده است که این کتاب‌ها در کشورهای خاورمیانه، هند و شمال آفریقا چاپ شده‌اند، دارای خوشنویسی و خطاطی زیبا و دارای آرایش‌ها و تزئین‌های زیبا با سر صفحه زیبا و طراحی گل و بوته که به زیبایی براق و جلا داده شده‌اند. نیکولاس (۲۰۰۰) مسئول بخش خدمات فنی کتابخانه دانشگاه کرنل به بررسی جزئیات فیلدهای مورد استفاده در فهرست‌نویسی نسخ خطی بر اساس شیوه‌مارک پرداخته است. او فیلدهای اصلی و فرعی برای ذخیره و بازیابی اطلاعات نسخه‌های خطی را مشخص نموده است. و به طراحی کاربرگه برای ورود اطلاعات منابع پرداخته است.

کارهای بسیاری در خصوص پژوهش به معنای عام، در زمینه چاپ سنگی و خطی انجام شده است. در ذیل به برخی از مواردی که بیشترین ارتباط را با متغیرهای مورد بررسی در این پژوهش داشته‌اند، پرداخته می‌شود. نوشاهی (۱۳۸۷) به بررسی ترقیمه‌نویسی نسخه‌های خطی پرداخته و هدف تحقیق اهمیت موضوع در آشنایی پژوهشگران و علاقه‌مندان به تصحیح نسخ خطی و احیای میراث گران‌بهای ادبی و فرهنگ ایران زمین و اهمیت ترقیمه‌های نسخه‌های خطی در شناخت هویت نسخه به‌ویژه دیوان‌های شاعران و شناسایی نویسنده و موقعیت تاریخی مؤلف ذکر شده است. خاتون (۱۳۸۳) به بررسی و شناخت چند نسخه از مثنوی مولانای روم که دارای ترقیمه است، پرداخته و نتیجه می‌گیرد که هیچ‌یک از نسخه‌های مورد بررسی در این مقاله ویژگی‌های ترقیمه کامل را نداشته‌اند، اما اطلاعات ترقیمه حتی اگر ناقص هم باشند، باز به نوبه خود دارای ارزش بسیاری در امر نسخه‌شناسی است. نیری و همکاران (۱۳۹۲) به بررسی چند ترقیمه از نسخ غزلیات شمس با هدف بررسی اجزای مختلف این ترقیمه‌ها اعم از زبان ترقیمه، تاریخ کتابت، نام کاتب و غیره پرداخته است. در این مقاله نتیجه‌گیری شده که یکی از مهم‌ترین کارهایی که در زمینه نسخه‌شناسی بایسته است، ارائه تصاویر ترقیمه به مخاطبان است. افشار (۱۳۸۱) به مقام انجامه (ترقیمه) در نسخه پرداخته است. مراجع او در این پژوهش، نسخه‌هایی است که شخصاً دیده و نیز عکس نسخه‌هایی که انجامه آن‌ها در فهرست‌های کتابخانه‌های بزرگ ایران چاپ شده و نیز کتاب و مقاله‌هایی که در این باره نوشته شده است. او بیان می‌دارد که تعداد و تنوع انجامه نسخه‌های خطی و چاپ سنگی به قدری است که هر پژوهشی در آن باره جنبه ابتدایی خواهد داشت و اصولاً در توان یک شخص نیست که استقصایی چشمگیر انجام دهد. شعبانی (۱۳۸۵) به ارزیابی مسائل کمی و موضوعی کتاب‌های چاپ سنگی

در شهر اصفهان (از آغاز نیمه دوم قرن سیزدهم هجری قمری به بعد) پرداخته است. در این تحقیق که به روش کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از آمار توصیفی انجام شده، سعی شده به اهداف ذیل دسترسی حاصل شود: اسامی قدیمی‌ترین کتاب‌های چاپ سنگی، خطاطان و کاتبان، چاپخانه‌ها و مطبعه‌های فعال و تجزیه و تحلیل موضوعی از کتاب‌های چاپ سنگی منتشره در شهر اصفهان و به این نتیجه رسیده است که قدیمی‌ترین ماده چاپ سنگی موسوم به *تحفة حکیم مؤمن* در ۱۲۷۴ ق و مطبع میرزا محمد ابراهیم در ۱۳۱۹ ق، به منزله یکی از چاپخانه‌های قدیمی حائز اهمیت بوده است.

مروری بر پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون نسخه‌های چاپ سنگی در خارج نشان می‌دهد که تحقیقات اندکی در مورد ویژگی‌های کتابشناسی و نسخه‌شناسی موجود در ترقیمه کتاب‌های چاپ سنگی صورت گرفته به دلیل اینکه نسخه‌شناسی، کتابشناسی و فهرست‌نگاری بیشتر در کشورهای اسلامی و خاورمیانه رایج بوده است و چاپ سنگی بیشتر در کشورهای عربی، ترکی، فارسی و اردو زبان مورد استفاده قرار می‌گرفته است (URL 1). در غرب، بیشتر اطلاعات کتابشناسی نسخه‌ها مورد توجه بوده است و این را می‌توان در فهرست‌های تهیه شده آن‌ها مشاهده کرد. شایان ذکر است در دوره اوج گسترش کتاب چاپ سنگی در ایران در کشورهای اروپایی، روسیه، ترکیه و مصر کتاب‌ها به صورت سربی منتشر می‌شده است (حافظیان، ۱۳۸۲: ۶). پژوهش‌های صورت گرفته داخلی نیز مبین این نکته است که بررسی منسجمی بر روی ترقیمه‌های منابع چاپ سنگی انجام نشده است و پژوهش‌های صورت گرفته به صورت پراکنده به بررسی یک یا چند جنبه از منابع چاپ سنگی پرداخته‌اند، چراکه توجه به تمامی منابع چاپ سنگی به طور حتم در قالب یک پژوهش امکان‌پذیر نیست و برای دقت بیشتر در یک پژوهش می‌توان به تعدادی از این منابع پرداخت. ضرورت‌های نسخه‌شناسی اقتضا دارد که امروزه در نگارش فهرست‌های توصیفی نسخ خطی و چاپ سنگی، همه عبارات ترقیمه کاتب بازنویسی و نقل شود و یا اصل ترقیمه به صورت عکسی در فهرست‌های مذکور عرضه شود. بنابراین تردیدی نیست که انجامه‌ها را در فهرست‌نگاری دست‌کم گرفته‌ایم (افشار، ۱۳۸۱: ۳۹-۱۰).

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، توصیفی با استفاده از شیوه اسنادی-کتابخانه‌ای است. اصلی‌ترین ابزار در این روش کتاب و اسناد مکتوب است. محقق باید کتاب‌شناس باشد و به مسائلی نظیر اطمینان از صحت انتساب کتاب و مطالب آن، عدم دخل و تصرف در مطالب، انتخاب منابع درجه اول و غیره اشراف داشته باشد. جامعه آماری پژوهش شامل تعداد ۱۶۳۷۱ نسخه چاپ سنگی عربی و فارسی است که ۴۵۰۰ نسخه آن به زبان فارسی است. بین سال‌های ۱۲۶۴ ق تا ۱۳۱۰ ق موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی است. محدوده زمانی به دو دلیل انتخاب گردید: ۱. بررسی نسخه‌های چاپ سنگی همه دوره‌ها امکان‌پذیر نبود. ۲. در این دوره چاپ سنگی بسیار رایج بوده است. به منظور بررسی دقیق‌تر ترقیمه‌های نسخه‌های دوره مذکور ابتدا حوزه موضوعی «ادبیات حماسی و مذهبی» انتخاب و سپس از میان کتب مرتبط با این موضوع عناوین مشهورتر و نفیس‌تر استخراج گردید. برخی از این عناوین عبارت‌اند از: *شاهنامه فردوسی*، *اسکندرنامه*، *رستم‌نامه*، *افتخارنامه حیدری*، *طوفان البکاء*، *حمله حیدری*، *خاورنامه*، *گرشاسب‌نامه*، *دیوان وفائی* و غیره. درنهایت از میان عناوین مذکور، تعداد ۵۳ نسخه که قدمت و نفاست بیشتری داشته و ترقیمه‌های آن‌ها حاوی مندرجات کامل‌تری بوده‌اند

و یا بارها تجدید چاپ شده‌اند، برگزیده شد و مورد تحلیل و بررسی تطبیقی قرار گرفت. ابزار گردآوری اطلاعات، کاربرگه طراحی شده‌ای است که شامل اطلاعات مشترک کتابشناسی و نسخه‌شناسی کتب چاپ سنگی است. این کاربرگه بر پایه مطالعه و تطبیق کتب موجود در مخزن چاپ سنگی کتابخانه و با مشاوره از اساتید و کارشناسان کتابداری، مصاحبه با متخصصان در زمینه نسخ چاپ سنگی و خطی، مطالعه کاربرگه فهرست نویسی نسخه‌های چاپ سنگی و خطی مانند کاربرگه تهیه‌شده توسط وفادار مرادی (۱۳۸۴: ص ۱۳۰-۱۲۸) و مبتنی بر قواعد مشترک فهرست‌های کتب خطی تهیه‌شده توسط ایرج افشار (۱۳۸۴: ص ۱۰۹) تدوین شده و همچنین با مراجعه به سایت کتابخانه‌های مختلف مجلس، ملی و غیره که دارای نسخ چاپ سنگی و خطی هستند، از تجارب کاری و مقالات مختلف در زمینه کتب چاپ سنگی استفاده شده است. جهت معرفی بخش‌های مهم کتابشناسی و نسخه‌شناسی منابعی مانند *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی و عربی مشار، کشف الظنون*، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های مختلف، زندگینامه‌ها و غیره، بسیار مفید واقع شدند.

به منظور تعیین روایی کاربرگه تهیه‌شده، ابتدا از روش اعتبار محتوا استفاده شد. ابتدا اطلاعات کتابشناسی و نسخه‌شناسی نسخه‌های متعدد کتاب‌های چاپ سنگی مورد بررسی قرار گرفت و سپس کاربرگه بین تعدادی از فهرستنگاران کتب چاپ سنگی و خطی و همچنین تعدادی از اعضای هیات علمی کتابداری که سابقه فهرست‌نویسی داشتند، توزیع گردید. نتایج به دست آمده از اعتبار محتوا نشان داد که کاربرگه تا حدود بسیاری مطابق با نیازهای پژوهش حاضر بوده است و در برخی موارد، نقطه نظرات سازنده این اساتید مورد توجه قرار گرفت و اصلاحات لازم صورت پذیرفت. به منظور تعیین میزان پایایی کاربرگه، پیش‌آزمونی بر روی ۵۳ نسخه چاپ سنگی صورت گرفت تا با مطالعه دقیق اطلاعات کتابشناسی و نسخه‌شناسی هر نسخه در صورت نامفهوم بودن فیله‌ها آن را بیان و برطرف نموده و در نهایت به داده‌های معتبر و یکدستی دست یابیم. جهت گردآوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها، ابتدا فیش‌برداری از روی اصل نسخه و بعضاً با مشاهده تصاویر نسخه‌ها صورت پذیرفت و سپس اطلاعات در فیله‌های مخصوص آن در کاربرگه تنظیم شد و در نهایت رمزگذاری بر روی متغیرهای مطرح‌شده انجام گرفت. به منظور پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش از آمار توصیفی (فراوانی، درصد فراوانی) استفاده شد و برخی یافته‌ها در قالب جدول و نمودار تنظیم شد.

یافته‌ها و نتایج

پس از بررسی شاخصه‌های ترقیمه‌ها می‌توان اذعان کرد که جایگاه و محتوای پربار آن‌ها نقش عمده‌ای در شناخت و معرفی منابع چاپ سنگی و خطی دارد که فهرستنگاران با تحلیل و توصیف هرچه دقیق‌تر آن می‌توانند نکات ارزشمندی را در زمینه سیر تحول استنساخ، کاتبان و کانون‌های کتابت، هنر کتاب‌سازی و کتاب‌آرایی و چاپ در اختیار محققان قرار دهند. در پژوهش حاضر سه پرسش مطرح‌شده که در پاسخ به آن‌ها ابتدا کیفیات ظاهری و مندرجات را در دو دسته‌بندی کلی تحت عناوین اطلاعات نسخه‌شناسی و کتابشناسی قرار دادیم. سپس به ذکر شواهد و مثال‌های عینی برگرفته از جامعه آماری و طرح جداول و تصاویر مربوطه پرداخته و در پایان، ضرورت‌های توصیف، درج و ذخیره این اطلاعات را بیان نمودیم.

پرسش ۱: کتاب‌های چاپ سنگی بین سال‌های (۱۳۱۰-۱۲۶۴ق) موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی به لحاظ اطلاعات نسخه‌شناسی موجود در بخش ترقیمه این کتب چه وضعیتی دارند و اطلاعات مشترک آن‌ها کدام‌اند؟
پاسخ: کیفیات ظاهری ترقیمه‌ها:

۱. ساختار کلی انجامه‌ها: ۱. ساده ۲. مرکب ۳. دوگانه. انصارالله، استاد دانشگاه علیگر و از نسخه‌شناسان برجسته هند در ضمن ترقیمه، سه اصطلاح دیگر (ترقیمه مفرد، ترقیمه مرکب و ترقیمه دوگانه) را در خصوص ساختار ترقیمه‌ها نیز مطرح کرد.

۲. شکل ظاهری انجامه: ۱. شکل متن انجامه (مثلث وارونه، مستطیل، مربع، دایره‌ای، ذوزنقه‌ای و غیره). ۲. محل قرار گرفتن آن در پایان نسخه یا حاشیه. ۳. مقدار مطلب (مفصل یا کوتاه).

۳. آرایه‌ها و تزئین‌های اطراف انجامه: ۱. جدول بندی و دور بندی متن انجامه. ۲. تشعیر و گل‌آرایی در اطراف انجامه. ۳. نوشته و شعر. ۴. علائم حرفی و الفاظ دال بر پایان گرفتن. ۵. علائم تزئینی دیگر.

۴. خط انجامه: ۱. کوفی. ۲. مغربی. ۳. توقیع. ۴. نسخ. ۵. ثلث. ۶. تعلیق. ۷. دیوانی. ۸. رقاع. ۹. نستعلیق. ۱۰. شکسته.

۵. زبان انجامه: ۱. عربی. ۲. فارسی. ۳. عربی و فارسی. ۴. عبری و فارسی. ۵. ترکی. ۶. عربی و یونانی. ۷. اردو.

۶. جعل و خدشه در انجامه: تغییر یا حک تاریخ کتاب یا نام صاحب نسخه یا نام کاتب، مصور، مذهب، مهدی‌الیه. در این راستا، جعل ترقیمه کاتب و مانده کردن نسخه‌های بدل به نسخه‌های اصل در میان کاتبان سابقه طولانی دارد. در اسناد فارسی به این‌گونه کتابت، عنوان «کتابت مزور» داده‌اند (مایل هروی، ۱۳۶۹: ص ۴۷). جعل و خدشه بیشتر در کتب خطی صورت می‌گیرد.

پرسش ۲: کتاب‌های چاپ سنگی بین سال‌های (۱۳۱۰-۱۲۶۴ق) موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی به لحاظ اطلاعات کتابشناسی موجود در بخش ترقیمه این کتب، چه وضعیتی دارند و اطلاعات مشترک آن‌ها کدام‌اند؟
پاسخ: اصلی‌ترین اجزای یک ترقیمه عبارت‌اند از:

۱. معرفی کتاب توسط کاتب (عنوان، سال تألیف، محل تألیف، تعداد مجلدات، مندرجات کتاب و غیره).

۲. معرفی مؤلف توسط کاتب (نام مؤلف، تاریخ و محل تولد او، محل سکونت، مدت عمر و محل فوت و غیره).

۳. اطلاعات مربوط به کاتب از خود او (نام کاتب، شهرت و لقب و تخلص، شغل، محل تولد و سکونت و سن کاتب، نام پدر و نسب و ذکر سلطان و حاکم وقت، مذهب و مصور، مهر کاتب و غیره) و اطلاعات مربوط به کاتبان عمده.

۴. اطلاعات درباره کتابت نسخه (محل کتابت، تاریخ آغاز و پایان یا تاریخ کلی کتابت، دفعات، انگیزه و استعجال در کتابت و غیره).

۵. گاه‌شماری کتابت (هجری، قمری، هلالی و غیره و صفات و القاب ماه‌های قمری و انواع گاه‌شماری قدیم آ و میلادی و غیره).

۱. ابن‌اثیر از علی بن محمد الأحذب (م ۳۷۰ق) به عنوان کاتبی نام می‌برد که به صفت «مزور» شهرت داشته، زیرا او خط کاتبان متعدد را به‌گونه‌ای کتابت و ترقیم می‌کرده که از اصل آن ممتاز نمی‌شده است (مایل هروی، ۱۳۶۹: ص ۴۸).

۲. مانند گاه‌شماری‌های نبوی، فرس، اسکندری، ترکان، جلالی، فبطی، الهی و جلوس و تقویم‌های تطبیقی (افشار، ۱۳۸۱: ص ۱۰۰-۳۹).

۶. وقت و ساعت کتابت.

۷. اطلاعات درباره صاحب کتاب (برای خود، به رسم خزانه، به دستور شاه، تقدیمی، برای فروش، ذکر نسخه اساس و منشأ، نسخه‌پردازی گروهی و مخارج تهیه نسخه و غیره).

۸. اطلاعات نشر و مطابع فعال (محل نشر و مطبعه، سال نشر، دست‌اندرکاران و بانیان چاپ و غیره).

۹. طعنه و لعن و نفرین و در انجامه و عذر تقصیر خواستن و دعا و ثنا در حق افراد مختلف و شروط استفاده از نسخه.

۱۰. اشعار تفننی و عبارات و الفاظ دال بر پایان نسخه.

۱۱. نام نقاشان و مصوران.

شواهد و مثال‌های عینی:

در بخش کیفیات ظاهری و مندرجات انجامه‌ها، اصلی‌ترین اجزای آن‌ها بیان شد. بر این اساس، فراوانی، نحوه قرارگیری و نوع این اجزاء و اطلاعات حائز اهمیت آن مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. با دقت در موارد یادشده می‌توان بیان داشت که در خصوص ساختار و ترکیب بندی کلی ترقیمه‌ها بر مبنای تقسیم بندی آن‌ها به انواع مفرد، مرکب و دوگانه، اغلب ترقیمه‌های دوره مذکور از نوع مرکب می‌باشند، چراکه حاوی تمامی اجزاء اصلی هستند و اطلاعات کاملی را به ما می‌دهند. علاوه بر آن، نسخه‌های چند جلدی هر یک ترقیمه جداگانه‌ای دارند و یک فهرست نویس آگاه نباید صرفاً به انجامه آخر نسخه توجه کند، چراکه ممکن است در پایان هر جلد تاریخ کتابت (و حتی شروع و پایان دقیق کتابت) و نام کاتبان متفاوت و متعددی بیاید. مانند نسخه دو جلدی *افتخارنامه* که تحت شماره ۲۵۷۵ در گنجینه نسخ چاپ سنگی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که در پایان جلد ۱ آن اشعاری از کاتب و نیز صورت انطباع این نسخه در دوره ناصرالدین شاه قاجار آورده شده و یا در نسخه *اسکندرنامه* که ۷ جلد در یک مجلد است (۳۵۲۹۶). پس از بررسی تاریخ کتابت در پایان تمامی جلدها مشخص شد که تاریخ ۱۳۱۶ ق صحیح است، اما بر اساس تاریخ پایان نسخه (که نحوه چاپ آن کمی فهرستنگار را به اشتباه انداخته) تاریخ ۱۳۰۱ ق استنباط شده است. همچنین در نسخه ۷ جلدی دیگری از *اسکندرنامه* (۳۹۴۵۸)، هر جلد ترقیمه جداگانه دارد و تاریخ شروع کتابت: رجب ۱۳۰۸ و پایان آن: ۱۳۰۹ ق دریافت شد. نسخه ۴ جلدی *حمله حیدری* (۳۷۲۳۶) نیز دارای ۴ ترقیمه است: در پایان جلد ۱ و ۴ و نیز پایان «وقایع فتح مکه» و نیز ترقیمه ناشر در انتهای کتاب که این‌ها گاهی ممکن است از دید کتابدار یا فهرست‌نگار پوشیده بمانند. در واکاوی هرچه دقیق‌تر ترقیمه‌ها به اهمیت طبع برخی کتب پی می‌بریم. در این میان نسخه‌های متعددی هستند که مصححان آن را برحسب خواهش و با دقت هرچه تمام‌تر تصحیح یا تحشی نموده و ناشران و بانیان چاپ به اهتمام هرچه تمام‌تر آن را مجدداً چاپ نموده‌اند، به طوری که در خاتمه الطبع جدید به بیان این مهم پرداخته و فرهنگ‌نامه و غلط‌نامه‌ای تدوین و ملحق نموده‌اند. به طور مثال، *افتخارنامه حیدری* (۲۹۸۷۲) تصحیح شده و طبق ترقیمه محشی و مصحح نسخه شماره ۵۱۴۳۴ در دهم جمادی الاول ۱۲۷۳ ق تصحیح و تحشی شده و مجدداً در شوال ۱۲۷۳ ق تصحیح دقیق‌تری نیز روی آن صورت پذیرفته است. نسخه‌های ۴۷۸۵۶ و ۴۸۰۶۳ که در حاشیه آن شرح خان آرزو آمده ترقیمه کاتب در انتهای حاشیه مورب نویسی شده است که چنین ترقیمه‌ها را ترقیمه دوگانه می‌نامند.

نسخه‌های شماره ۴۷۹۶۷ و ۵۱۳۶۳ (عنوان: *سکندرنامه بری* به ضمیمه فرهنگ *سکندرنامه بری*) که در خاتمه الطبع به تعریف و تمجید نسخه پرداخته و بیانگر این است که در دوره ناصرالدین شاه قاجار این کتاب از اهمیت بالایی برخوردار بوده و در مطبع نولکشور لکهنو در ۱۳۰۵ق نیز به چاپ رسیده است. طبق اطلاعات موجود در ترقیمه، ناشر نسخه *شاهنامه فردوسی* (۴۸۱۰۴) در ذیقعد ۱۳۰۱ق در مطبع نولکشور لکهنو برای بار سوم به زیور طبع آراسته شده کما اینکه در ۱۲۸۷ق و ۱۲۹۱ق نیز در مطبع اوده اخبار لکهنو به چاپ رسیده و علاوه بر آن مجالس تصویر و آرایه‌های هنری هم دارد. در نسخه ۴ جلدی *شاهنامه* (۵۰۶۸۷) چاپ دارالسلطنه تبریز پس از ترقیمه کاتب در پایان جلد ۴، حکایات و ملحقات *شاهنامه* به چاپ رسیده در ذیل انجامه (درون جدول) آمده است که «این حکایات در هنگام تصحیح کتاب در برخی نسخ آمده لیکن بوجوه مذکوره که در دیباچه ذکر نشده از کلام فردوسی ثابت نگردیده بلکه محقق است که از فردوسی نیست» و نسخه ۹۲۱۹ *شاهنامه* که دارای اشعاری در تاریخ انجام *شاهنامه* و تاریخ اتمام آن از افکار میرزا محسن شیرازی متخلص به تائب است. نسخه *حمله حیدری* از باذل مشهدی (۱۲۱۲۹) نیز حاوی ماده تاریخ مفتی میر عباس صاحب است و بیانگر این است که احتمالاً تاریخ تألیف آن ۱۱۱۹ق است. در انجامه *حمله حیدری* از راجی کرمانی (۲۳۹۷۳) تأکید بر کمیاب بودن نسخه نموده و با توضیح کامل بیان داشته که طالبان زیادی داشته است. باید گفت که این قبیل داده‌ها در تکمیل محتوای کتابشناسی نسخه‌ها کمک شایانی به ما می‌کند. کتبی از قبیل *طوفان البکاء* (۴۲۰۷۶ و ۴۶۷۲۵) نشر تهران ۱۲۹۲ق و ۱۳۰۶ق و *حمله حیدری* (۳۹۷۹۳) نشر تهران ۱۲۷۷ق و غیره، دارای صفحه عنوان و ترقیمه‌های ناشر و بیانگر این است که در عهد سلطان السلاطین ناصرالدین شاه این کتاب مستطاب به اتمام رسیده و صورت انطباق یافته است.

نسخه‌های دیگری هم به لحاظ آرایه‌های هنری و ذکر نام نقاشان و مصوران آن قابل توجه‌اند: *حمله حیدری* (۳۹۷۹۳) که در سرلوح آغازین تصویر پادشاه ترسیم شده، شماره ۴۲۲۰۹ دارای چند مجلس تصویر (مثال: در صفحه افتتاح نقش گلدان بزرگ گل که نشان تاج پادشاهی در صدر آن قرار گرفته) به عمل میرزا سیف‌الله خوانساری (به ضبط شعله بیست و چهارم) انجام شده و نسخه ۴۱۷۰۴ که دارای آرایه‌هایی متفاوت (سرلوح مزین به پیچ و خم نقوش حیوانی مانند سر اژدها و غیره با مرکزیت نقش یک فرشته با دو بال باز که با گره بندی‌ها و حاشیه پهن گل و برگ احاطه شده) و درون نیم‌ترنج ذیل آن نام علی‌قلی خویی آمده است. نقاش اثر در نسخه ۲۵۷۵ میرزا نصرالله است و نسخه چاپ سربی شماره ۴۳۱۳۳ که طبق تصویر پشت برگ آخر در ۱۲۶۹ق توسط آقا میر باقر و به عمل علیقلی ترسیم یافته و خود بیانگر این است که هنوز در عهد ناصری چاپ سربی رواج داشته است. طبق ترقیمه مصنف در نسخه شماره ۵۲۶۲۴ تاریخ دقیق تألیف *طوفان البکاء* روز سه شنبه ۲۱ ربیع‌الاول ۱۲۵۰ق است. نکته مهمی که مورد نحوه نوشتن سال کتابت در نسخه ۴۵۲۴۵ مشاهده شد، این است که رقم سال به سبک متقدم تراز این دوره (۱۰۳:۹) نوشته شده که بیانگر ۱۳۰۹ق است. کاتبان و ناشران مطابع در ترقیمه نسخه‌هایی از قبیل ۲۹۸۷۲، ۴۶۸۸۲، ۳۱۸۰۶، ۳۷۲۳۶، ۳۳۶۹۱، ۲۵۷۵ و غیره، جملات دعایی، اشعاری در قالب قصیده و رباعی و متون ادبی زیبایی در مدح خداوند یا منقبت پادشاهان این عصر، شرح حال مصنف و یا گاه‌ها در خصوص اهمیت کتابت و چاپ نسخه سروده یا نگاشته‌اند که در واقع، آغاز یا پایان ویژه‌ای را برای کتاب رقم زده‌اند.

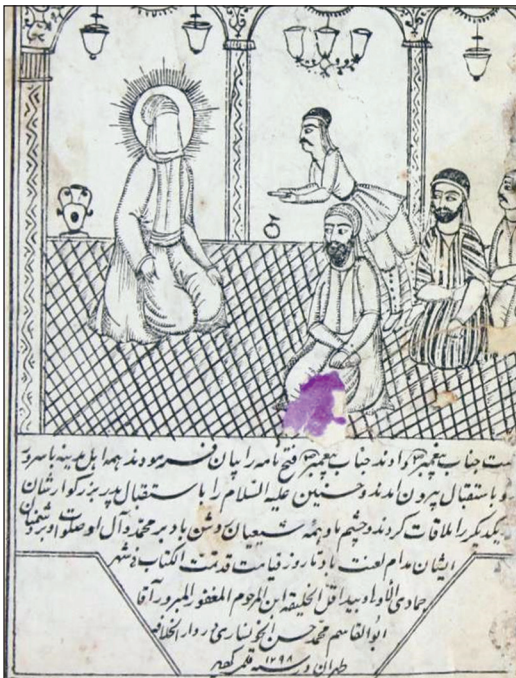
جدول ۱: نام تعدادی از کاتبان عصر ناصری

نام کاتب	تاریخ کتابت
محمد علی بن زین العابدین	پنجشنبه ۲۷ رجب ۱۳۰۹ ق در قریه اورازان
محمد صادق گلپایگانی	۲۴ ذی قعدة ۱۲۷۷ ق
محمد بن محمد شفیع خوانساری	۱۴ ذی قعدة ۱۲۸۲ ق
ملک الکتاب (سلطان الکتاب محلاتی)	شعبان ۱۳۱۰ ق
علی بن محمد خوانساری	روز اربعین ماه جمادی الثانی ۱۲۷۷ ق
محمد حسین بن محمد شفیع خوانساری	غره جمادی الثانی ۱۲۹۵ ق
محمد محسن بن محمد جواد حسینی طالقانی اورازانی	۱۳۰۷ ق
میرزا محمد خوانساری	رمضان ۱۲۹۹ ق
محمد حسن خوانساری	۱۳۰۵ ق
اکبر علی دهلوی (لکهنو)	۱۲۵۹ ق
قاسم بن علی اصغر گلپایگانی	روز ۱۴ رمضان ۱۲۷۵ ق
عسکر خان بن حسین بیک اردوبادی تبریزی و مرتضی حسینی برقانی (کاتب دیپاچه)	ذی حجه ۱۲۷۵ ق
محمد صادق جرفادقانی	سه شنبه جمادی الاخر ۱۳۰۰ ق
حسین بن علی اکبر بید هندی	سه شنبه ۹ رجب ۱۲۷۲ ق
مشهدی حسین خلف علی محمد شیرازی (بمبئی)	جمعه غره شوال ۱۲۶۴ ق
محمد ابراهیم شهیر به آقا (بمبئی)	غره جمادی الثانی ۱۲۷۲ ق
ابن الحاج محمد شفیع حسین خوانساری	۱۲۹۶ ق
محمد حسن بن ابوالقاسم خوانساری	جمادی الاول ۱۲۹۸ ق
نصرالله هروی	۱۲۶۴ ق
قاسم علی بن علی اصغر گلپایگانی	۱۲۷۵ ق
علی نقی طالقانی	۱۳۰۹ ق (به ضبط انجامه جلد ۷)
محمد حسن بن محمد علی گلپایگانی	روز چهارشنبه ۶ صفر ۱۳۰۴ ق
محمد بن محمد تقی خوانساری	جمعه ۲۴ شعبان ۱۲۷۱ ق
حبیب الله بن عزیزالله و محمد علی بن محمد اسمعیل شیرازی	سلخ محرم تا ۱۲ ذی قعدة ۱۲۷۵ ق (به ضبط انجامه جلد ۴-۱)

جدول ۲: نام برخی از چاپخانه‌ها، بانیان، مباشران و اهتمام‌کنندگان چاپ

سال نشر	نام مطبعه (ناشر، بانی و اهتمام‌کننده)
۱۳۱۰ق	مطبعه سید مرتضی (تهران)
۱۲۸۲ق	آقا محمدحسن طهرانی
۱۲۹۵ق	کارخانه علی قلی خان قاجار (دارالخلافة طهران)
۱۳۰۰ق	کارخانه مشهدی محمدحسن و مشهدی محمدحسین خوانساری
۱۲۷۶ق	دارالسلطنه تبریز (به مباشرت مشهدی حاجی آقا خلف آقا احمد تبریزی و به دستیاری محمدتقی ولد رضا نخجوانی)
۱۳۰۰ق	آقا محمدباقر کتابفروش اصفهانی (دارالخلافة طهران)
۱۲۷۲ق	کارخانه آقا عبدالخالق ولد آقا اسمعیل طهرانی
۱۲۶۴ق	مشهدی محمدرضا خلف آقا محمدهادی شیرازی
۱۳۰۷ق	میرزا محمد ملک‌الکتاب (بمبئی)
۱۳۱۰ق	محمدعلی موسوی کتابفروش شیرازی
۱۲۷۲ق	کارخانه عبدالغفور مشهور به داد و میان (بمبئی)
۱۲۶۴ق	آقا اسمعیل بن کربلایی ابراهیم تبریزی
۱۲۷۵ق	حاج ملا باقر و آقا حسین و آقا علی اکبر
۱۲۹۶ق	کارخانه الله قلی خان
۱۲۹۸ق	کارخانه مشهدی محمدتقی (دارالخلافة طهران)
۱۲۹۲ق	ملا حسن و محمد بن ملاعلی خوانساری

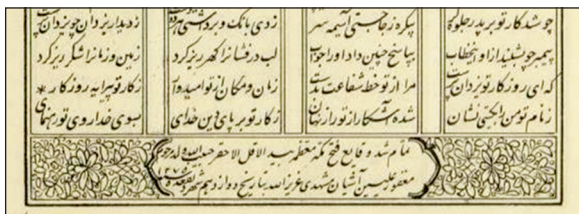
بررسی شکل ظاهری، خط و زبان ترقیمه‌ها حاکی از این است که جدول‌بندی و دوربندی متن انجامه اغلب در فرم مثلث وارونه، دوزنقه و مستطیل و نیز ترقیمه‌های ناشر در نسخه‌های هنری درون ترنج و سرترنج تزیین یافته است. علاوه بر این، بیشتر به خط نسخ، نستعلیق و بعضاً ثلث و رقاع و عموماً به زبان فارسی، عربی یا فارسی و عربی نگاشته شده است.

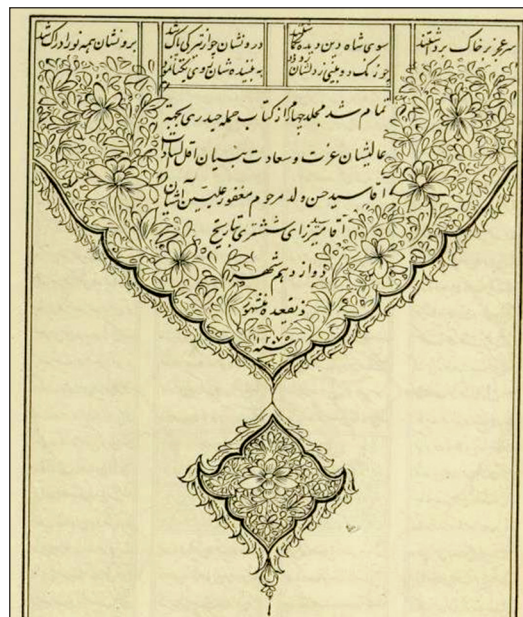
تصویر ۲: نسخه شماره ۱۰۹۳۲ (خاورنامه).
ترقیمه مرکب، شکل دوزنقه، خط نستعلیق، زبان
فارسی، تاریخ کتابت: ۱۲۹۸ق.

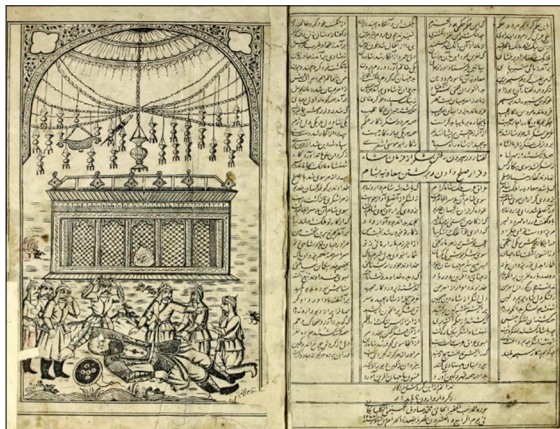
تصویر ۱: نسخه شماره ۴۲۲۰۹ (طوفان البكاء)، سرلوح
صفحه آغازین در مدح ناصرالدین شاه قاجار. تاریخ کتابت:
۱۲۷۴ق. ذیلاً دارای دو مهر با نقش «الراجی علی بن محمد».

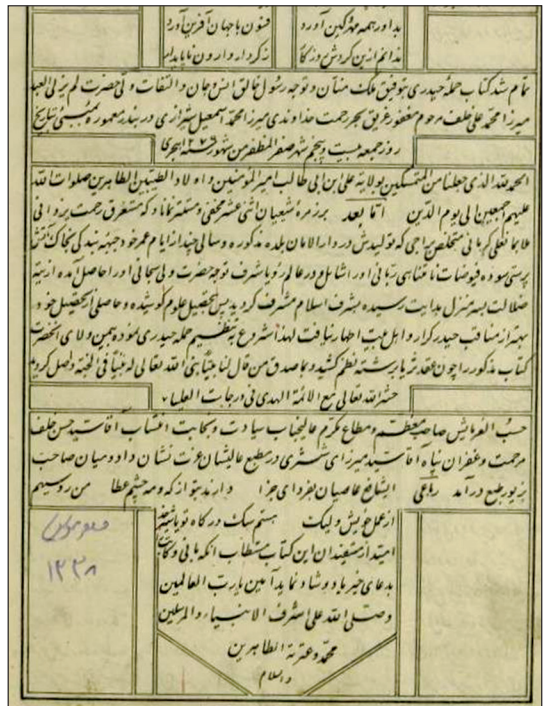
تصویر ۴: نسخه شماره ۳۷۲۳۶ (حملة حیدری).
انجامه پایان وقایع فتح مکه. شکل قلمدانی منقش، خط
نستعلیق، کاتب: حبیب الله بن مشهدی عزیزالله، تاریخ
کتابت: ۱۲۷۵ق.

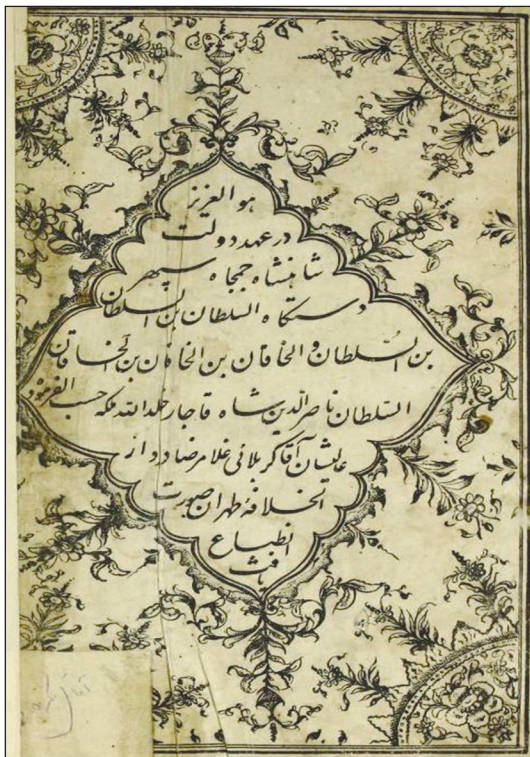
تصویر ۳: نسخه شماره ۳۷۲۳۶ (حملة حیدری). انجامه
جلد ۴. شکل مثلث وارونه با آرایه هنری نیم ترنج و سرترنج
منقش، خط نستعلیق، تاریخ کتابت: ۱۲۷۵ق.

تصویر ۶. نسخه شماره ۳۹۷۹۳ (حمله حیدری).
ترقیمه مرکب، شکل مستطیل، خط نستعلیق،
کاتب: محمد صادق حسینی گلپایگانی، تاریخ
کتابت: ۱۲۷۷ق، صفحه پایانی مجلس تصویر

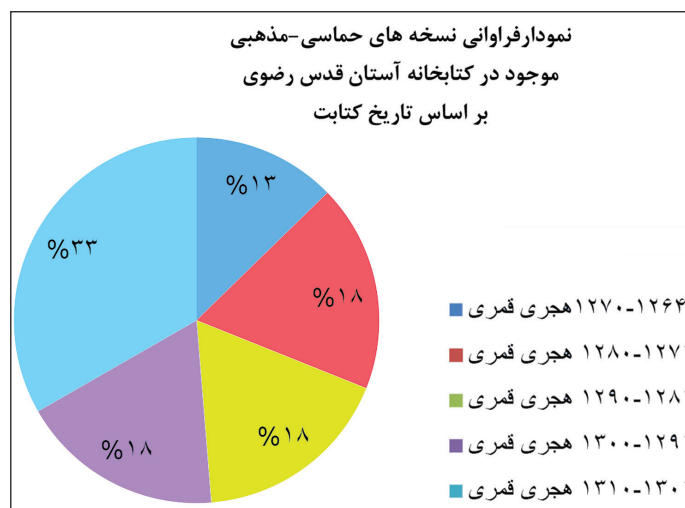
تصویر ۵. نسخه شماره ۳۷۲۳۶ (حمله حیدری).
ترقیمه مرکب (برگ پایانی نسخه). شکل مستطیل و مثلث
وارونه، خط نستعلیق، دارای رباعی، تاریخ نشر: ۱۲۷۶ق.

تصویر ۷. نسخه
شماره ۳۹۷۹۳ (حمله
حیدری). ترقیمه ناشر،
شکل ترنج منقش به گل
و برگ و چهار لچکی، خط
نستعلیق، در دارالخلافه
تهران، تاریخ نشر:
۱۲۷۷ق.

طبق مطالعات صورت پذیرفته روی تاریخ کتابت نسخه‌های موجود در مخزن کتب چاپ سنگی آستان قدس رضوی با عناوین برگزیده در حوزه موضوعی «ادبیات حماسی و مذهبی» مشخص شد در فاصله ۱۲۷۰-۱۲۶۴ق، تعداد ۱۸۲ نسخه موجود است و در ۱۲۸۰-۱۲۷۱ق، تعداد ۲۶۳ نسخه، ۱۲۹۰-۱۲۸۱ق تعداد ۲۵۳ نسخه، ۱۳۰۰-۱۲۹۱ق تعداد ۲۵۸ نسخه و در بازه زمانی ۱۳۱۰-۱۳۰۱ق تعداد ۴۷۷ نسخه موجود و بیانگر این نکته است که فراوانی کتابت نسخه‌هایی با این موضوع در دهه آخر دوره ناصری، بیشتر بوده است.

نمودار ۱: فراوانی نسخه‌های حماسی - مذهبی موجود در مخزن کتب چاپ سنگی آستان قدس رضوی

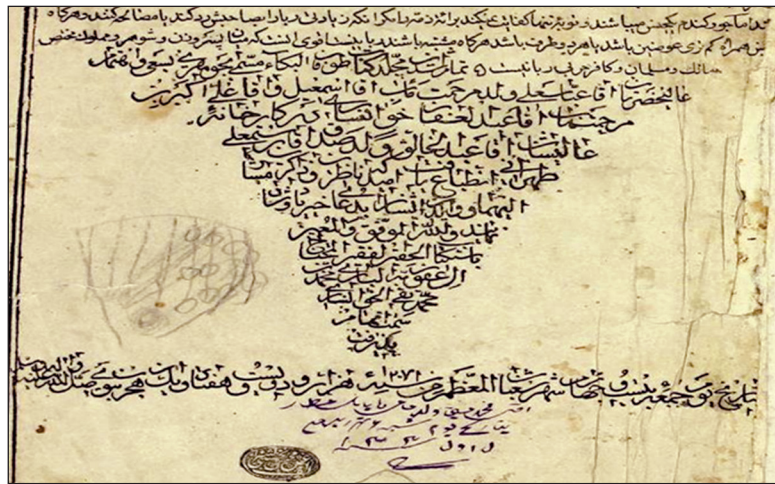
پرسش ۳: فهرست نویسان تا چه میزان موظف هستند ویژگی‌های ظاهری و مندرجات ترقیمه‌ها را شناسایی و جهت ذخیره و بازیابی اطلاعات، آن‌ها را در شناسنامه‌های این نسخ بیاورند؟

پاسخ: همان‌طور که در مقدمه بیان شد، نسخه‌ها حاوی اطلاعات تکمیلی باارزشی در متن انجامه‌ها هستند که در بخش کیفیات ظاهری و مندرجات به‌طور کامل آورده شده است. علاوه بر متن اصلی، نسخه دارای حواشی، شرح‌ها، تقویم‌ها، تقریظات، حکایات و ملحقات، یادداشت‌ها، اسناد، وقایع مهم تاریخی، امضاها، دستخط علما و مهر و نشان‌های کاتبان و مالکان و صورت وقف‌نامه‌ها، یادداشت خرید نسخه و غیره هستند که بعضاً در ذیل یا حواشی انجامه‌ها نگاشته شده که به تبارشناسی نسخه کمک می‌کند و برای محققان ارزش فراوانی دارد. شایسته و بایسته است فهرستنگاران این اطلاعات را در فیلدهای مخصوص و یا در بخش یادداشت‌ها و اطلاعات توصیفی و تکمیلی نسخه ثبت نمایند، چراکه گردآوری این داده‌ها کمک فراوانی به کتابخانه‌ها، نسخه‌شناسان و نسخه‌پژوهان می‌کند.

به‌طور مثال: ذیل انجامه شماره ۳۳۶۹۱ مهر ناشر «ملک‌الکتاب» و در ۲۴۰۴۶ مهر بیضوی با نقش «عبدالله محسن الحسینی الشریف»، مهر مستطیل با نشان شیر و خورشید با نقش «ملاحظه شد» در صفحه افتتاح نسخه‌های ۱۰۹۳۲ و ۱۰۹۳۲ و نیز در نسخه ۴۶۸۸۲ (دیوان وفایی ۱۳۰۵ق)، یادداشت میرزا حسین اردستانی مبنی بر ابداع نسخه به جهت آقا «محمدحسن خان معتمد السلطان» مصادف با سال نشر نسخه نگاشته شده و چند مهر به سال ۱۳۰۵ق هم موجود است.

در ذیل انجامه نسخه ۲۳۹۷۳ (حمله حیدری ۱۲۶۲ق) نیز یادداشت مهمی از زین العابدین بن محمد حسین در تاریخ ۲۱ محرم ۱۳۴۷ق مبنی بر خرید نسخه در سال‌های قبل از این از سید (بزرگ) خوانین ایلخانی به قیمت ۱۶ قرآن موجود است که البته مذیل به مهر زین العابدین ۱۲۱۷ق (ظاهراً متعلق به جد او) است.

تصویر ۸. نسخه شماره ۲۴۰۴۶ (طوفان البكاء). ترقیمه مرکب، شکل مثلث وارونه، خط متن نسخ و خط ترقیمه رقاع، کاتب: محمد بن محمد تقی خوانساری، تاریخ نشر: ۱۲۷۱ق، ذیل انجامه دارای یادداشت و مهر از مالک نسخه.

برخی نسخه‌ها مانند شماره‌های ۵۲۶۲۴، ۴۷۳۷۷، ۴۵۲۴۵، ۵۲۷۹، و غیره ناقص و بعضاً فاقد ترقیمه کاتب و نشر هستند یا همانند نسخه ۲۵۷۵ هنگام صحافی اولیه اوراق انتهایی جابجا صحافی شده است (به اشتباه خاتمه آن بعد از صفحه ۸ قرار گرفته بود که طبق رکابه مرتب شد). در این موارد، راهکار درست این است که فهرست نگاران برای شناخت دقیق تر، باید آن‌ها را با نسخ مشابه موجود مقابله نمایند و بر آن اساس تکمیل نموده و در محل یادداشت‌ها به نسخه اساس ارجاع دهند که این مسئله یکی از اهداف نهایی ثبت دقیق اطلاعات انجامه‌هاست. همچنین، اگر فهرست نویسان و کتابداران این حوزه با کتبی (مانند شماره ۴۱۷۰۴) مواجه شدند که صفحه عنوان یا پایانی آن آسیب دیده و نیاز به مرمت دارد، آن را در دستور کار مرمت قرار دهند تا اطلاعات آن محفوظ بماند.

نتیجه‌گیری

نتایج نشان داد که ضروری است همه عبارات ترقیمه بازنویسی و نقل شود و یا اصل ترقیمه به صورت عکسی در فهرست‌های دیجیتالی عرضه شود، چراکه تاکنون فهرست نگاران از آوردن سراسر عبارتی که کاتب در ترقیمه نوشته است، صرف نظر کرده‌اند و آوردن مضمون و خلاصه مطلب را کافی دانسته‌اند. به این منظور، کتابخانه‌ها و مراکز نسخ خطی و چاپ سنگی می‌توانند فهرست‌های مدونی از ترقیمه‌ها تهیه نمایند و پایگاه‌های اختصاصی برای ورود اطلاعات محتویات انجامه‌ها (و چه بسا آغازنامه‌ها) تدوین نمایند که مبتنی بر توصیف مؤلفه‌های ظاهری و مندرجات اصلی و فرعی باشد و نیز تصاویری از آن‌ها را بارگذاری نمایند که قابلیت دسترس‌پذیری داشته باشد. این امر موجب می‌شود علاوه بر درج، ذخیره و بازیابی داده‌ها، هر نسخه‌ای شناخته، ثبت و معرفی گردد، به طوری که حیات آن در تاریخ ماندگار شود.

منابع

۱. آراسته، منوچهر. (۱۳۸۸). «بررسی کتاب‌های چاپ سنگی ایران دوره محمدشاه تا اواسط دوره ناصری، موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی از بعد ویژگی‌های کتابشناسی، نسخه‌شناسی، قواعد فهرست‌نویسی و ساختار مارک». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. مشهد: دانشگاه فردوسی.
۲. آراسته، منوچهر. (۱۳۸۸). «بررسی فهرست‌های نسخه‌های چاپ سنگی چاپ شده در ایران». شمس. (شماره ۵)، ۹-۱.
۳. افشار، ایرج. (۱۳۸۱). «مقام انجامه در نسخه». نامه بهارستان. (شماره ۱، دفتر ۵)، ۱۰۰-۳۹.
۴. افشار، ایرج. (۱۳۸۴). «طرح کارت برگه». مجموعه مقالات و جستارها به پاس زحمات سی‌ساله فرانسیس ریشارد نسخه‌شناس برجسته فرانسوی. تهران: میراث مکتوب.
۵. بوذری، علی. (۱۳۹۴). «نخستین قرآن چاپ سربی و نخستین قرآن چاپ سنگی در ایران». سفینه. (شماره ۴۶)، ۱۴۸-۱۶۴.
۶. جباری، فاطمه؛ و محسن مراثی. (۱۳۹۲). «مطالعه تطبیقی تصاویر نسخ چاپ سنگی و کاشی‌های مصور دوره قاجار». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی. (شماره ۱)، ۶۸-۵۷.
۷. حافظیان، ابوالفضل. (۱۳۸۲). فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی (ع). قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، مجموعه آثار کنگره بزرگداشت حضرت عبدالعظیم (ع).
۸. خاتون، ریحانه. (۱۳۸۳). «بررسی ترقیمه در چند نسخه از مثنوی مولانای روم». زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان. (شماره ۲)، ۵۲-۳۹.
۹. دبیری، اکرم. (۱۳۸۴). «چاپ سنگی و دلایل رواج آن در ایران». کتاب. (شماره ۲)، ۶۶-۵۹.
۱۰. دمیرچی، اسمعیل. (۱۳۸۴). چاپ سنگی. تهران: اسمعیل دمیرچی.
۱۱. مارزلف، اولریش. (۱۳۹۰). تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی. تهران: نظر.
۱۲. نوشاهی، عارف. (۱۳۸۷). «نسخه‌های خطی؛ میراث گران‌بهای فرهنگ ایران ترقیمه‌نویسی نسخه‌های خطی». کتاب ماه ادبیات. (شماره ۱۳۴)، ۸۶-۸۰.
۱۳. نیری، یوسف؛ و همکاران. (۱۳۹۲). «بررسی چند ترقیمه از نسخ غزلیات شمس». پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا). (شماره ۲۴)، ۵۲-۲۷.
۱۴. وفادار مرادی، محمد. (۱۳۷۹). مقدمه‌ای بر اصول و قواعد فهرست‌نگاری در کتب خطی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۱۵. ناشناس. (۱۳۸۱). «انجامه». دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی. ج. ۱. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
16. Anglo- American Cataloguing Rules. (2002) (Second Edition). Revision, (Kit). Publisher: ALA Editions
17. Gacek, Adam. (1996). lithographic books in the Islamic library of mc gill university. mc gill quenn university press.
18. URL 1: <http://en.wikipedia.org/wiki/Lithography>